

СЛОЖНАТА СЪДБА НА ЕВРОПЕЙСКИТЕ ЕВРЕИ ПРЕЗ ХХ ВЕК

Искра Баева

Евреите са особена група на нашия континент, без която цялата история на Европа и особено тази от ХХ в. изглежда немислима. Днешният ден е посветен на паметта за нацисткия опит да бъде унищожено европейското еврейство, но мисля, че трябва да говорим не само за този отвратителен акт на безчовечност, противоречащ на европейската хуманитарна традиция. Не бива да свеждаме историята на европейското еврейство единствено до трагичните години на Втората световна война, защото тя е много по-мощна и важна за Европа, тъй като еврейската общност, възприемана толкова дълго като чужда за континента, е свързала съдбовно своята съдба със Стария континент?

Характерна е „рамката“, в която за европейските евреи протича историческият ХХ в. Той започва с „аферата Драйфус“, събудила тлеещия френски антисемитизъм, и с погромите в Руската империя (главно в Прибалтика, полските и украинските земи), предизвикали мащабното им изселване в САЩ. Векът завършва по подобен начин – с масово изселване на руските и повечето източноевропейски евреи след края на Студената война, само че този път не заради репресии, а благодарение на отворените им граници. В тази рамка се вписва както опитът за пълно унищожение на европейското еврейство в годините на Втората световна война, станал известен като *холокост* или *шоа*, така и съзидателният творчески принос на евреите за развитието на европейските страни, в които живеят и които са приели като своя родина. Дори очертаването на рамката показва колко важен е еврейският въпрос за европейското развитие.

Първият проблем в живота на евреите в Европа е антисемитизмът, чиито корени са религиозни. Не бива да забравяме, че християнството е възникнало върху основата на юдаизма, а историческият опит ни е показал, че най-остро спорят онези, които са били най-близки. Оттам, от разпъването на Христос тръгват атаките срещу евреите като убийци на бога в човешки образ, при което християните обикновено забравят, че и Христос е бил еврейин. В началото на ХХ в. християнският антисемитизъм изглежда изглежда остарял и неадекватен на модерния век, но случаят Драйфус и източноевропейските погроми демонстрират колко тънък и повърхностен може да бъде интелектуалният хуманизъм. И цялата история на Европа до средата на ХХ в. преминава под сянката на религиозния и суеверен антисемитизъм. Примерите са многобройни и добре документирани. Но и в най-острите антисемитски кризи в Европа има актове на противопоставяне на злото – достатъчно е да посоча Емил Зола, обявил се против господстващото обществено мнение и в защита на несправедливо обвинение само заради еврейския си произход Алфред Драйфус, или Томаш Гарик Масарик, който не се страхува да използва авторитета си, за да защити невинен еврейски младеж, или Николай Бердяев, обявил, че „*в основата на антисемитизма лежи бездарността*“.

Пред най-голямото си изпитание през ХХ в. европейските евреи, но и европейците си изправят по време на Втората световна война. Несрещаните по своите мащаби и ожесточение военни действия успяват почти до края на войната да скрият трагедията на цивилното население, подложено не само на нечовешки окупационен режим, а и на съзнателно унищожение в специално създадените лагери на смъртта. Да прекъснат мълчанието около съзнателното избиване на цивилни, на първо място евреи, но и цигани, славяни, болни и други различни, се опитват европейци като Ян Карски, Рудолф Врба, Адолф Ветцлер. Но мълчанието е истински нарушено едва след като

частите на 60-та армия от Първи украински фронт преди обяд на 27 януари 1945 г. освобождават Аушвиц, точно преди 71 години.

Откритото в Аушвиц и в другите лагери на смъртта променя хода на европейската история, защото кара оцелелите да се запитат не само как е възможно едни хора да направят нещо такова на други, а и какво да се направи, за да не се повтори ужасът никога вече. А той, ужасът, се олицетворява от намерените в Аушвиц повече от милион вече непотребни дрехи, 45 000 чифта обувки и 7 тона човешка коса. Отговорът на въпроса как да се защити човечността е даден още през войната от хилядите европейци от различни държави, готови да рискуват живота си, за да спасят своите преследвани съграждани евреи. Наред с престъпленията днес трябва да се споменат и добрите примери. Като спасяването на около 50 хил. евреи от старите предели на Царство България през 1943 г., макар и с цената на изпращането на смърт на над 11 хил. от Македония и Тракия; спасяването на около 7 хил. датски евреи, а и на повече от сто хиляди евреи от окупираните полски земи. Полският случай демонстрира колко сложна е европейската реалност – най-голямата еврейска общност, полската, наброяваща над 3 млн., е унищожена почти напълно, но в същото време поне две полски съпротивителни организации си поставят за цел да укриват и спасяват евреите. Актовете на съпричастност, саможертвата на Януш Корчак, придружил доброволно поверените му деца-сираци в Трешлинка, усилията на Ян Карски да информира страните от Антихитлеристката коалиция за холокоста, показват, че в Европа омразата има и своя антипод – съпричастността към всички преследвани.

Когато в края на войната пред очите на света се разкриват мащабите на холокоста, изглежда сякаш с антисемитизма е приключено. Но като всяко нещо и въздействието на ужаса се оказва временно. Появата на нови поколения, сблъскването им с нови проблеми отново възражда вярата в лесните обяснения на сложни проблеми, отново се намират демагогози, потърсили причините за всички нещастия в евреите, независимо че след създаването на Израел през 1948 г. по-голямата част от европейските евреи се отправят към новата си държава на древното ѝ място. Само ще припомня, че и идеята за нова еврейска държава, формулирана от Теодор Херцл и реализирана от Давид бен Гурион, възниква именно в Европа. И днес в Европа продължава да припламва антисемитизмът, макар и по странен начин – без евреи. Очевидно е, че става дума за явление с чисто вътрешнополитически цели. Само че вече всяка проява на омраза среща съпротивата на многобройни европейски организации и личности, готови да защитят човешките права на всички европейски граждани, независимо от техния произход.

Вярно е, че разговорът за евреите в Европа обикновено се свежда до холокоста и травмиращите спомени от Втората световна война. Но истинската роля на евреите в Европа е съвсем различна. В следващите няколко минути ще се опитам да покажа другата страна на взаимоотношенията, а именно – до каква степен развитието на континента е зависело от еврейското участие.

Съвременната епоха, в която Европа навлиза през XX в., променя мястото и ролята на традиционните групи, разрушава съсловните общества и поражда социална мобилност. Новият век отрежда нова роля и на евреите, като дава предимство на финансовите институции, свободните професии, науката и изкуствата, които преди това са обслужвали стария ред. Новата роля на науката и техниката се оказва в полза на уменията, предприемчивостта и креативността, с които се отличава тази отхвърлена преди това европейска група, развила уменията да се приспособява и към най-трудните условия.

Ще започна с еврейския принос в движещата сила на модерното общество – науката. Едно от най-големите открития на XX в. е теорията на относителността,

формулирана от германския евреин Алберт Айнщайн. Ако продължа с науката, ще трябва да спомена емблематичните открития в областта на атомната физика, довели до изработването на атомната бомба в годините на Втората световна война в САЩ, но почти изцяло от европейски учени от еврейски произход – Нилс Борн от Дания, Лео Силард (Сцилард) и Янош Нойман (от Унгария). За да не изброявам само имена, ще сумирам данните за евреите сред Нобеловите лауреати в различните области. От еврейски произход са 36 % от нобелистите по физика, 20 % в областта на химията, 40 % в икономиката, а цели 52 % са отличените в медицината. По-малко, но все пак с внушителен брой в сравнение с относителния им дял в европейското население са евреите нобелисти с награда за мир – 12 %, и за литературата – 10 %.

Сред лицата, които виждате на екраните, можете да се различите художници модернисти като Исак Левитан, Марк Шагал, Амадео Модилиани или Жул Паскин, музиканти като Арнолд Шьонберг, Артур Рубинщайн, поети и писатели, оформили облика на европейската литература, като Стефан Цвайг, Франц Кафка, Исак Зингер, Елиас Канети, Лион Фойхтвангер, Исак Бабел, Борис Пастернак, Осип Манделщам, Василий Гросман, Йосиф Бродски, Станислав Лем, Имре Кертес, Харолд Пинтер, Елфриде Йелинек, Патрик Модiano, а в киноизкуството те дори не могат да се изброят, защото има много истина във възклицанието: а има ли нееврейско кино. Трудно бихме си представили съвременната психология без Зигмунт Фройд и Ерих Фром, социалните науки без Айса Я Бърлин, Хана Аренд, Херберт Маркузе или Зигмунт Бауман. При това изброените са само част от онези европейски евреи, съдействали за развитието на науката и изкуството на Европа.

Дори и в България, където традиционно живеят малко евреи, културният им принос значително надхвърля относителния им дял. Става дума за хора на перото като Йосиф Хербст, Валери Петров, Анжел Вагенщайн, Хаим Оливер, театралите Боян Дановски и Леон Даниел, художниците Йоан Левиев, Андрей Даниел, Греди Асса, музикалните дейци Милчо Левиев и Николай Кауфман, мислителя Исак Паси.

Може би най-важното в съзидателната дейност на европейските евреи е това, че те са част от националната култура на държавите, в които живеят, пишат на съответния език, което ги прави създатели на пъстроцветната, многонационалната и едновременно с това обединена от общи ценности общоевропейска култура.

Съвсем накрая искам да подчертая, че независимо от възприемането на евреите като пришълци в Европа (не че повечето европейци също не сме такива), те се оказват едни от най-продуктивните и полезни за развитието на континента европейски граждани. Евреите в Европа през XX в. не могат да бъдат изтръгнати и отделени от европейската цивилизация и култура.